

QULUZADƏ AFAQ ƏLİ QIZI
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
afaq-quluzade@mail.ru

AZƏRBAYCAN TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTI NAXÇIVAN ŞÖBƏSİNİN TƏŞKİLİNƏ DAIR

Açar sözlər: Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti, Naxçıvan şöbəsi, bölmələr, Maarif Komissarlığı, arxiv sənədləri,

Ключевые слова: Общества Обследования и Изучения Азербайджана, Нахчыванское отделение, секции, Комиссариат просвещения, архивные документы.

Key words: Organization of Observation and Study Society, Nakhchivan Division., Education Commissariat, archive documentations, sections .

Məqalədə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Naxçıvan şöbəsinin təşkili məsələsi arxiv sənədləri əsasında araşdırılır. 1924-cü ildən Naxçıvan Xalq Maarif komissarı Hüseyn Musayevin rəhbərliyi ilə formalaşdırılan şöbə 1925-ci il may ayının 21-də təşkil edilir və 3 bölmə -1) iqtisadi, ictimai və təbii, 2) arxeoloji, 3) etnoqrafik, türkoloji, tarix və ədəbiyyat bölmələri üzrə fəaliyyətə başlayır. Erməni bölməsinin təşkilinə təşəbbüs göstərilsə də, bu təklif qəbul edilmir. Şöbənin tərkibində müxtəlif komissiyalar, Naxçıvan Darülmüəllimində dərnək, Ordubad və Şərurda özəklər və Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin yerli şöbəsi təşkil edilir.

Naxçıvanda ictimai-siyasi sabitliyin yaranması və Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının təşkili [1] bu regionun iqtisadi və sosial inkişafı üçün şərait yaratdı. Dinc quruculuq illəri Naxçıvan əhalisinin təhsil və mədəni səviyyəsinin tədricən artmasına səbəb olurdu. Sənət-texniki istiqamətli kurslar və məktəblərin, mətbuat və teatrların şəbəkəsi genişləndirilirdi. Klub və digər mədəni-maarif müəssisələrinin nəzdində müxtəlif dərnəklərə yüzlərlə üzv cəlb edilirdi. İqtisadiyyatın tədricən dirçəldilməsi ixtisaslı mütəxəssislərə tələbatı artırmışdı. Naxçıvanda yeni elmi-ədəbi mühit formalaşdı. Bu işdə şəhər və kənd yerlərində çalışan müəllimlər də fəal iştirak edirdilər. Naxçıvan əhalisinin sosial tərkibində ziyalılar təbəqəsinin formalaşmasına elmi-ədəbi mühit müsbət təsir edirdi.

Həm XIX yüzillikdə, həm də XX yüzilliyin başlanğıcında Naxçıvan tarixinin elmi cəhətdən araşdırılması bir sıra Qərb və rus mütəxəssisləri, səyyahlar və həvəskar ziyalılar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Onlardan İ.Şopen, Ker-Porter, C.Dyelafua, V.Qriqoryev, X.Fren, N.V.Xanikov, F.Zarre, E.Yakobstal, M.Hartman, K.A.Nikitin və başqalarının Naxçıvanın tarixi, sosial-iqtisadi münasibətləri, memarlıq abidələri, epiqrafikası və etnoqrafiyası haqqında əsərləri, elmi qeyd və məqalələri vardır. Lakin bu tədqiqatların daha geniş və əhatəli şəkildə davam etdirilməsi üçün yaradıcı ziyalıların bir təşkilatda birləşməsi tələb olunurdu. Regionun təbii sərvətləri, sənaye və kənd təsərrüfatının iqtisadi imkanları, tarixi keçmişlə bağlı, folklor, o cümlədən arxeologiya, etnoqrafiya, epiqrafika, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və digər məsələlərin öyrənilməsinə kəskin ehtiyac yaranmışdı.

Ötən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Muxtar Respublikanın tarixi-mədəni baxımdan tədqiq edilməsinə marağın artması tarixi abidələrin öyrənilməsinə də tələb edirdi. 1923-cü ildə yaradılmış Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin [2], Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti və onun Naxçıvan şöbəsinin fəaliyyətində xalqın tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün mühüm amillərdən olan tarixi abidələrin tədqiq edilməsi əsas yer tuturdu. Həmin komitə və

cəmiyyətin üzvləri Ə.Ələkbərov, V.M.Sisoyev, İ.Əzimbəyov, ATTC Naxçıvan şöbəsinin üzvləri Mirbağır Mirheydərzadə, Lətif Hüseynzadə, Seyyid Səbri, Məhəmməd Rasizadənin tarixi abidələrin qeydə alınması və tədqiq edilməsi sahəsində fəaliyyətləri və abidələr haqqında çap etdirdikləri məlumatlar diqqəti cəlb edir. Naxçıvan şöbəsinin 1925-1929-cu illər ərzindəki fəaliyyətini əhatə edən və bir sıra arxiv fondlarında saxlanılan sənədlərdə, xüsusilə şöbənin fəaliyyətini əks etdirən iclas protokollarında, şöbə üzvlərinin şəxsi arxivlərində epigrafiq abidələr haqqında əhəmiyyətli qeydlər vardır.

Qeyd edildiyi kimi, bu məsələlərin həlli yerli ziyalıların səy və təşəbbüslərini özündə birləşdirən elmi-yaradıcı təşkilatın yaradılmasını həyati zərurətə çevirmişdi. Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin (ATTC) "Nizamnaməsi"yə [3] uyğun olaraq 1925-ci ildə Naxçıvan ziyalıların böyük dəstəyi ilə yaradılmış yerli şöbəsi Naxçıvanın tarixi ilə bağlı problemlərin araşdırılmasında tarixi rol oynadı.

ATTC-nin Naxçıvan şöbəsinin təşkilinə hazırlıq işlərinə hələ 1924-cü ildə başlanılmışdı. Yerli icra orqanları, xüsusilə Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığının əməkdaşları bu işdə fəal iştirak edirdilər. Komissarlığın Şura heyətinin yığıncaqlarında Cəmiyyətin təşkilati-hüquqi və maliyyə məsələləri vaxtaşırı müzakirə edilirdi. Müvafiq ştat və smeta sənədləri hazırlanaraq muxtar respublika hökumətinə təqdim edilirdi.

Naxçıvan MR Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlər ATTC Naxçıvan şöbəsinin təşkili və fəaliyyətinin bir çox məqamlarını öyrənməyə imkan verir. Sənədlərin təhlili göstərir ki, Cəmiyyətin formalaşması dövründə onun sədri Maarif Komissarlığının əməkdaşı Fəramərz Mahmudbəyov olmuşdur. Komissarlığın 1925-ci il martın 1-də keçirilən yığıncağında isə tanınmış Naxçıvan ziyalısı Mirbağır Mirheydərzadə sədr təyin edilmişdi. Maarif Komissarlığının martın 26-da keçirilən Şura iclasında yeni seçilmiş sədr Cəmiyyətin fəaliyyət planı haqqında məruzə ilə çıxış etmişdi. Yığıncaqda Hökumətə təqdim etmək üçün Cəmiyyətin maliyyə xərcləri haqqında smeta layihəsinin hazırlanması M.Mirheydərzadə və Münşiyyəyə tapşırılmışdı. Elmi araşdırmalara yardım etmək üçün Bakıdan ölkəşünaslıq üzrə mütəxəssis göndərilməsinin vacibliyi bildirilmişdi [4].

Naxçıvan Hökuməti Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin fəaliyyətinin daha geniş miqyas alması üçün bir sıra tədbirlər görürdü. Məsələn, komissarlığın bir və iki dərəcəli məktəblərin kollektivlərinə ünvanladığı 11 aprel 1925-ci il tarixli sənəddə Naxçıvan müəllimlərinin əhalinin təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində fədakar əməyi qeyd edilirdi. Kənd və şəhər müəllimlərinə müraciətdə "Naxçıvan Şura Cümhuriyyətini tanımaqdan ötrü burada işlənen ləhcə, ata-baba sözləri, nağıllar, adətlər, xüsusilə asari-ətiqələr haqqında məlumat toplayıb" Cəmiyyətin ünvanına göndərilməsi xahiş edilirdi [5].

ATTC Naxçıvan şöbəsinin təsis yığıncağı rəsmi olaraq 1925-ci il mayın 25-də Cəmiyyətin Mərkəzi İdarə Heyətinin nümayəndəsi Məhəmməd həsən Baharlı və yerli şöbənin səkkiz nəfər üzvünün iştirakı ilə keçirildi. Yığıncağın sədri Vahab Həsənzadə və M. Baharlının çıxışlarında Cəmiyyətin məqsəd və vəzifələri haqqında fikirlər səsləndirildi. Təsis yığıncağının protokolunda göstərildiyi kimi, Cəmiyyətin idarə heyətinə Vahab Həsənzadə (sədr), Mirbağır Mirheydərzadə (elmi katib), Adil Qəmərli (xəzinədar), təftiş komissiyasına Rza İsfəndiyarlı, Nemət Musayev, Fəramərz Mahmudbəyov seçilirlər. İclasda həmin ilin may ayının 29-da ATTC-nin Bakıda keçiriləcək qurultayına V.Həsənzadə, M. Mirheydərzadə və Azərbaycan müəllimlərinin qurultayında iştirak edən H.Səfərli (Naxçıvan Darülmüəllimi) nümayəndə seçilirlər. Təsis yığıncağının yekun protokolunda oxuyuruq: "Bundan sonra var qüvvəmizlə çalışacağıq ki, biz də öz Vətənimizi tanıyaq, öyrənək və gələcək üçün lazımi tədbirlər arayaq" [6].

Sentyabrın 21-də keçirilən iclasda Cəmiyyət üzvlərinin üç bölmə (hər bölmədə üç nəfərdən ibarət büro yaradılır): 1) iqtisadi, ictimai və təbii (M.Xasayev, A.Musazadə, Ə.Həsənzadə), 2) arxeoloji (Y.Qazızadə, X.Hacılarov, Əsgərov), 3) etnoqrafik, türkoloji, tarix və ədəbiyyat (V.Həsənzadə, M.Rasizadə, H.Səfərli) bölmələri üzrə fəaliyyət göstərməsi qərara alınır [7]. Erməni bölməsinin təşkili barədə irəli sürülən təklif [8] ikinci müzakirədə qəbul edilmir [9].

Naxçıvan TTC-nin fəaliyyətini işıqlandıran materialların öyrənilməsi göstərir ki, Cəmiyyət az müddət ərzində öz ətrafına ziyalıları toplayaraq Naxçıvanın tarixi, etnoqrafiyası, arxeologiyası, folkloru, təbii sərvətləri və iqtisadiyyatının elmi cəhətdən öyrənilməsinə çalışmışdır.

Cəmiyyətin nəzdində dərnək və özəklərin təşkili. Cəmiyyətin 3 oktyabr 1925-ci il tarixli idarə heyətinin iclasında [10] Muxtar Respublikanın Şərur və Ordubad qəzalarında özəklər, Naxçıvan Darülmüəllimində isə Tədqiq və Tətəbbö dərnəyini təşkil etmək məsələsi müzakirə edilmişdi. Qərarla göstərilmişdir ki, Şərur və Ordubad müvəkkillərinə "sayqı əlaqə edib" onların vasitəsi ilə özek təşkil edilsin. Cəmiyyət yaradılarkən həmin qəzalarda onun nümayəndələri-müvəkkilləri seçilmişdi. Darülmüəllimində isə Tədqiq və Tətəbbö dərnəyinin təşkil edilməsi Darülmüəllimin müdürünə tapşırılmışdı.

Ordubadda Cəmiyyətin özəyi hələ 1926-cı ilin ilk aylarında təşkil olunmuşdu. Cəmiyyətin 1928-ci il may ayının 13-də keçirilmiş heyət iclasında Mirbağır Mirheydərzadə Şərur dairəsinə elmi ezamiyyəti haqqında hesabatında Yengicə kəndində gənclərin iclasında məruzə etməsi və ölkəşünaslıq işlərində yaxından iştirak etmələri üçün beş nəfərdən ibarət özek heyətinin yaradılması haqqında məlumat verilmişdi [11].

Tədqiqatçı Fərman Xəlilov qeyd edir ki, Cəmiyyətin bu iclası 13 mayda keçirilə bilməzdi, çünki, "M. Mirheydərzadə 25 mayda Yengicədə komsomollarla görüşündən bəhs edir" [12]. Fikrimizcə, bundan əvvəlki iclasda, yəni aprel ayının 10-da Mirbağır Mirheydərzadənin katibliyi ilə keçirilən idarə heyətinin iclasında, Cəmiyyətin iş planında nəzərdə tutulduğu kimi, elmi katib M.Mirheydərzadənin dairələrə göndərilməsi qərara alınmışdı [13]. M.Mirheydərzadə plana müvafiq olaraq Şərura getmiş, bu ezamiyyə 10 apreldən 13 mayadək olan müddətə təsadüf etmişdir. Görünür, o, 25 apreldə Yengicə kəndində olmuşdur. 40 sayılı protokolda katib tərəfindən çox güman ki, yanlışlığa yol verilərək, protokolda "aprel ayının 25- ci günü" əvəzinə "may ayının 25-ci günü" yazıb.

Cəmiyyət yerlərdə təşkil edilmiş özəklərin işinə mütəmadi diqqət yetirir, onların fəaliyyəti ilə maraqlanırdı. Belə ki, 1 avqust 1926-cı ildə keçirilən iclasda Ordubad şəhərindəki özəyin məsələsinə baxılmışdı [14]. M. Mirheydərzadə, özəyin altı ay əvvəl yaradılmasına baxmayaraq öz işində fəaliyyətsizlik göstərdiyini, dairəyə aid heç bir elmi və tarixi material göndərmədiyini, hətta göndərilən məktublara da cavab verilmədiyini bildirirdi. Müzakirədən sonra M.Mirheydərzadənin Ordubada ezam edilməsi qərara alınmışdı.

Cəmiyyətin tərkibində komissiyaların təşkili. İclas protokollarında Cəmiyyətin tərkibində ayrı-ayrı komissiyaların təşkil edilməsi də öz əksini tapmışdır.

Cəmiyyətin fəaliyyətə başladığı ilk aylarda maliyyə işlərinin nizamlanması üçün təcili surətdə maliyyə komissiyasının yaradılması qərara alınmışdı [15]. Cəmiyyətin 1925-ci ilin dekabrında keçirilən iclasında maliyyə məsələsini tənzimləmək üçün Adil Qəmərlinin təklifi ilə siyasi maarif müdiri Qılmanov, qəzet müdiri [Naxçıvanda dərc edilən "Şərq qapısı" qəzeti] Abbas Gülməhəmmədov və Nemət Novruzovdan ibarət komissiya seçilmişdi. Protokollardan həm də Cəmiyyətin tərkibində Asari-ətiqə komissiyasının təşkil edildiyi məlum olur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Naxçıvan MR MDA, f.1, siy.1, iş 14, vər.1.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.411, siy.1, iş 138, vər. 1.
3. Положение о местных отделениях Общества обследования и исследования Азербайджана. Известия ООИА, №1. Баку: 1925, s.125.
4. Naxçıvan MR MDA, f.1, siy.1, iş 23a.
5. Naxçıvan MR MDA, f. 1, siy. 6, iş 1, vər. 19.
6. Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin iclas protokolları (21.V.1925-27.VIII.1928). Naxçıvan MR MDA, f.1, s.2, iş 13, vər. 35.
7. Naxçıvan MR MDA, f. 1, siy. 1, iş 13, vər. 33.
8. Naxçıvan MR MDA, f. 1, siy. 1, iş 13, vər. 25.
9. Naxçıvan MR MDA, f. 1, siy. 1, iş 13, vər. 23.
10. Naxçıvan MR MDA, f. 1, siy. 1, iş 13, vər. 32.
11. Naxçıvan MR MDA, f. 1, siy. 1, iş 13, vər. 7.
12. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. "Nurlan", Bakı: 2005, səh. 103.
13. Naxçıvan MR MDA, f. 1, siy. 1, iş 13, vər. 7
14. Naxçıvan MR MDA, f. 1, siy. 1, iş 13, vər. 17.
15. Naxçıvan MR MDA, f. 1, siy. 1, iş 13, vər. 25.

GULUZADE AFAQ
afaq-quluzade@mail.ru

**About Organization of Observation and Study Society of
Nakhchivan Division of Azerbaijan**

Activity of the Organization of Observation and Study Society of Nakhchivan Division of Azerbaijan is researched on the base of archive documentations in the article. The author shows significant role of the division in forming of the scientific environment in Nakhchivan.

ГУЛУЗАДЕ АФАГ
afaq-quluzade@mail.ru

**Об организации Нахчыванского отделения Общества Обследования
и Изучения Азербайджана**

В статье, на основе архивных документов исследуется деятельность Нахчыванского отделения Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Автор показывает важную роль отделения в формировании научной среды в Нахчыване.

Rəyçilər: t.e.n. A.Ə.Rzayev, t.e.d. R.C.Süleymanov

BDU-nun Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 05 mart 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)